

UDC 811.411.21

A DETERMINANT APPROACH TO THE DESCRIPTION OF ARABIC VERB MORPHOLOGY

O. Khamray

DSc (Philology), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

akhamray@yahoo.com

The term “invariant” can be defined as a feature or a set of investigated features or system objects that remain unchanged during all transformations caused by the interaction of the initial system with the environment. A prototype is a reference representative of meaning, provided that the categories appear in the “best examples”, and the prototype approach may be inherent in human thinking in general. The concepts of an invariant and a prototype can be connected with each other for the purpose of using them in the description of grammatical phenomena using the concept of semantic determinant, which we define as the dominant attribute, quality, or property of grammatical meaning, which allows us to distinguish the basic contrast of grammatical forms.

By an invariant of grammatical meaning, we mean a certain characteristic of an object, based on which we can combine a certain number of grammatical forms within one taxonomic class, and by a prototype a certain value of a grammatical form that can be accepted as standard for a particular grammatical category.

An example is the alternation $a \sim i / u$ that occurs in the Arabic, which obviously took place at the long stages of the development of the Afro-Asian macro-family, is found in many languages and can be associated with archaic features of the grammatical system of the language.

In particular, an opposition of the type $fa'ala / fu'ila$ will correspond to the basic semantic determinant of the accusative-nominative Arabic by transferring the category of pledge, while the corresponding invariant can be determined through the opposition of extroversion / introversion, and the prototype is the basic for the designation of the category of voice.

But if the opposition correlated with the same invariant cannot be correlated with the prototypes “standard” for the grammatical categories represented in modern Arabic, as, for example, in the case of the opposition $fa'ala / fa'ila$ ($fa'ala / fa'ula$), we can assume that the corresponding prototypes took place at the previous stages of the development of the grammatical system and were determined by other semantic determinants.

Taking into account that these phenomena can be determined in the context of various subsystems of the language, their study within the same grammatical category can present certain difficulties, as in the case of the above vocal alternation. At the same time, the structured approach proposed by the author to the study of its grammatical meaning provides an opportunity to see the probable causes of the current state of its implementation in the modern language.

Keywords: Arabic, Arabic verb morphology, ablaut alternation, invariants and prototypes of grammatical meaning, semantic determinants

ДЕТЕРМІНАНТНИЙ ПІДХІД ДО ОПИСУ АРАБСЬКОЇ ДІЄСЛІВНОЇ МОРФОЛОГІЇ

O. O. Xamray

У межах моделі мовної компетенції, описаної в наших попередніх дослідженнях (див., напр.: [Хамрай 2010b, 16, 19]), використано поняття інваріанта й прототипу

© 2020 O. Khamray; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

граматичного значення (ПЗ й ПЗ відповідно) задля відображення місця граматичних явищ у вимірі членування й поняття семантичної детермінанти граматичної системи (СДГС) у вимірі узагальнення.

Термін “інваріант” набув найповнішого понятійного змісту в математиці й у лінгвістиці. Пріоритет у його виникненні належить математикам, а саме англійському математику Дж. Сільверсту, який ввів його в науковий обіг на початку другої половини ХІХ ст. [Кондаков 1975, 197].

У математиці існують такі перетворення, під час яких змінюється сам математичний вираз, але його змістовна сутність залишається незмінною. У таких випадках математики говорять про інваріантне перетворення. Це й відображує структурну сутність терміна “інваріант” [Шарандин 2011, 3].

У сфері лінгвістики інваріант можна визначити як ознаку або комплекс досліджуваних ознак чи системних об’єктів, який залишається незмінним при усіх перетвореннях, обумовлених взаємодією вихідної системи з довколишнім середовищем [Бондарко 2003, 5].

Зокрема, у визначенні семантичного циклу, що належить М. М. Маковському, зустрічається визначення семантичних інваріантів як специфічних для цього семантичного циклу сталих обов’язкових компонентів [Рыбаков 2016, 78]. Наприклад, граматична система середньовісньонімецької, від якої походить мова їдиш, мала певну кількість моделей дієвідмінювання часових форм із чергуванням голосних, що було успадковано мовою їдиш, де згодом виникли власні інновації, але саме чергування тут залишається незмінним, тому його можна вважати інваріантом [Albright 2010, 476].

Натомість прототип – це “абстрактний образ, що втілює множину подібних форм одного об’єкта або патерна, найбільш репрезентативний приклад поняття, що фіксує його типові властивості” [Ивин 2004, 455]. Це поняття знайшло широке використання в багатьох напрямках наукових знань, зокрема в когнітивній лінгвістиці. Наприклад, поняття граматичної категорії (ГК) є ключовим для опису граматичної системи мови, а аналіз категоризації (принаймні в когнітивній лінгвістиці. – О. Х.) неможливий без звернення до теорії прототипів, тому процес її розробки невіддільний від історичного контексту розвитку когнітивної лінгвістики загалом [Geeraerts 2006, 250].

Як відомо, теорія прототипів уперше була сформульована в працях Е. Рош у межах психолінгвістики, при цьому головний акцент робився на дослідженні внутрішньої структури категорій. У найширшому сенсі теорією прототипів можна назвати підхід до визначення внутрішньої структури поняття як такої, що містить вказівки на те, що деякі його елементи є прототипами [Боярская 2011, 21].

У сучасній когнітивній науці виокремлюють три різні концепції прототипного підходу до організації процесу категоризації: власне теорія прототипів Е. Рош, концепція родинної подібності Л. Вітгенштейна й семантика стереотипів Г. Патнема [Боярская 2011, 22]. Не усі перераховані дослідники чітко визначали саме поняття прототипу. Наприклад, Л. Вітгенштейн не використовує поняття прототипу, але вдається до близького поняття “родинної подібності між концептами”, через те що цим поняттям не можна дати чітких визначень у термінах дискретних семантичних компонентів, неможливо вловити семантичний інваріант поняття, через те що спільне в різних вживань – це розпливчата “родинна подібність”, а не чітко визначений набір ознак [Вежбицкая 1996, 212].

На додачу до цього варто зазначити, що в когнітивній лінгвістиці розрізняють прототип як одиницю, що виявляє найбільшою мірою властивості, спільні з іншими одиницями цієї групи, та прототип як одиницю, що реалізує ці властивості в найбільш чистому вигляді і якнайповніше, без домішок інших властивостей [Jaskendoff 1994, 14; цит. за: Боярская 2011, 22].

У її “класичному” вигляді теорію прототипів у галузі семантики можна вивести з праць Е. Рош, присвячених семантиці кольорів. В основі такого формулювання лежить уявлення про те, що концепти організовані навколо рис вітгенштейнівської “родинної подібності”. Ці параметри радше характеризують, аніж визначають їхні риси, Е. Рош показала, що входження елементів до тієї чи іншої категорії вимірюється співвіднесеністю з відповідним прототипом [Aerts... 2016, 1]. Цю “відстань” можна визначити за допомогою математичного формулювання й емпіричного дослідження, і “вимірюється” вона “концептуальною відстанню” між елементом і прототипом [Aerts... 2016, 2]. До сказаного варто додати, що теорія прототипів розвинулася не в останню чергу внаслідок необхідності оцінки ступеня чіткості або розмитості міри належності конкретного об’єкта до певної категорії, що відповідає концептуальній відстані до прототипу [Aerts... 2016, 3].

Станом на сьогодні прототипний підхід до категоризації припускає таке:

– кожна природна категорія має певну структуру, що не приписує своїм членам як членам деякої множини обов’язковості повторення набору ідентичних рис, вона характеризується прототипністю лише в тому сенсі, що організується навколо прототипу або кількох прототипів;

– прототипом є “найкращий представник” свого класу, тож поняття прототипу може бути визнаним корелятивним поняттям категорії в її класичному тлумаченні;

– члени категорії не є рівними за своїм статусом усередині категорії, вони розрізняються за ступенем схожості з еталоном – прототипом;

– категорії прототипного характеру, об’єднуючи одиниці з різним набором ознак частково з нетотожними характеристиками, виявляються категоріями з розмитими невизначеними межами [Кубрякова 1997, 96–98].

Останню особливість, з одного боку, можна вважати недоліком теорії, з другого – це наближає її, з нашого погляду, до фактів реального мовлення. На додачу до цього, як зазначає дослідниця, теорії прототипів притаманна певна обмеженість. Наприклад, вона не пояснює, чому існують категорії, для яких неможливо виокремити прототип, або чому складні категорії не відображають прототипних ознак концептів, що до них входять [Боярская 2011, 23].

Як і термін “інваріант”, термін “прототип” дістав багатогалузеве використання. Це “предмет, на який переноситься інформація, отримана в результаті вивчення моделі”. У когнітивній психології розроблено дві теоретичні моделі формування прототипу – модель центральної тенденції та частотна модель [Шарандин 2011, 3–4].

Водночас лексикографічна практика показує, що поняття прототипу може знайти найрізноманітніші використання [Вежбицкая 1996, 215], адже прототип – це еталонний репрезентант значення [Бондарко 2003, 6], а поняття “міра прототипності” застосовується щодо ієрархії значень та застосувань [Comrie 1985, 22–23, 83–101]. Узагалі теорія прототипів передбачає, що категорії виступають у “найкращих прикладах” [Бондарко 2003, 18]. Центр семантичного поля, утворюваного цією граматичною формою, інтегрує найхарактерніші ознаки цієї семантичної сфери [Адмони 1988, 28–29]. Водночас те чи інше граматичне значення може бути похідним від прототипу вищого рівня й саме бути прототипом щодо того чи іншого семантичного варіанта, що перебуває на нижчому рівні ієрархії [Бондарко 2003, 20].

Варто зазначити, що прототипний підхід, можливо, притаманний людському мисленню взагалі. Зокрема, на думку деяких дослідників, людський розум має переважальний (privileged) прототип для кожного концепту, й типовість конкретного об’єкта визначається його подібністю до прототипу [Aerts... 2016, 6].

Зрозуміло, що теорія прототипів не може описати процес мислення загалом, що неодноразово відзначалося дослідниками. Наприклад, на думку Е. Світсер, “неправда – це лише хибне твердження”, але вживання слова “брехати” неможливо повністю вивести з цього простого твердження, через те що розмитість значення легко

вислизає від формального редукціоністського аналізу [Sweetser 1987, 62]. Утім, на думку дослідниці, теорія прототипів позбавляє нас від зайвого клопоту. Зокрема, у разі брехні досить визначити її як хибне твердження, а невідповідність між значенням та вживанням можна пояснити різницею наших культурних моделей релевантних сфер досвіду [Вежбицкая 1996, 206]. Англійське дієслово *climb* (“дертися”) останнім часом набуло репутації ключового прикладу слова, яке нібито не може бути визначене й проаналізоване суто через прототипи [Вежбицкая 1996, 221].

Утім, аби дати визначення як натуральним класам, так і культурним об’єктам, поняття прототипу є необхідним [Вежбицкая 1996, 220].

Своєю чергою зацікавлення численних психологів і філософів теорією прототипів можна пояснити, припустивши, що більшість понять не піддаються спробам пояснити їх [Вежбицкая 1996, 225].

Окремі дослідження виявляють також тенденцію до зловживання терміном “прототип”. Це не означає, що сама теорія прототипів або деякі її застосування є хибними. Але це означає, що в деяких працях у галузі історичної лексикології головна ідея, описувана в термінах прототипів, не виправдано розширена або надлишково використана далеко за межами множини усіх релевантних аспектів. Хай там що, прикметник “прототипний” охоплює значно більше явищ, аніж іменник “прототип”, і часто вживається як синонім терміна “типовий” [Grzega 2003, 335–336].

Прототип може бути “ідеальним зразком” (*paragon*) або “усередненим членом” групи, прототипи відрізняються відповідно до контексту або індивідуально, що контекстуально робить їх варіантами [Fox 2011, 153–154]. Важливим, особливо в контексті категоризації, є також і те, що згідно з теорією прототипів сприйняття саме по собі є реальністю [Fox 2011, 157].

Водночас поняття прототипу стосується категорій та об’єктів екстралінгвістичного характеру, а не слів як мовних одиниць [Grzega 2003, 338]. У дослідженнях також можна зустріти такі формулювання, як прототипи “реального світу”, “нереального світу”, й нейтральні [Grzega 2003, 340–342].

До того ж часто узагальнення й деталізація спричиняються “ідеалістичними” прототипами, або прототипами “ідеального світу” [Grzega 2003, 351]. Як бачимо, прототипний підхід дає змогу поєднати в межах однієї категорії явища різного походження шляхом їхнього співвіднесення з прототипом, при цьому походження самого прототипу з матеріального або ідеального світу не має жодного значення.

На думку А. Вежбицької, часто заклик до використання прототипів поєднується із твердженням про існування двох підходів до категоризації – “класичного” й “прототипного”. На думку дослідниці, їх протиставляють, як правило, для того, аби оголосити класичний підхід хибним, а прототипний – істинним. Однак А. Вежбицька вважає, що замість протиставлення необхідний синтез двох традицій, а не переважання однієї за рахунок іншої. У семантичному аналізі, звісно, є місце для прототипів, але є й місце для інваріантів, одне не виключає іншого [Вежбицкая 1996, 201].

Співвіднесення понять “інваріант” і “прототип” виявляє потужний системоутворювальний вплив. Зокрема, у сфері семантики їх об’єднує роль джерела системного впливу на залежні значення й функції. Різниця полягає в тому, що інваріант являє собою системне джерело впливу на підпорядковані йому варіанти, він часто не є інтенційним, далеко не завжди усвідомлюється мовцем і не завжди включається до сфери актуального смислу. Прототипи у сфері семантики за своєю природою інтенційні, прототипні значення пов’язані з намірами мовця, з комунікативною метою мовномисленнєвого акту [Бондарко 2003, 19]. Отже, можна констатувати, що для повноцінного опису значення мовних об’єктів доцільно використовувати поняття як інваріанта, так і прототипу. Зокрема, на думку А. Вежбицької, задовільне тлумачення має пояснювати як інваріант, так і прототип [Вежбицкая 1996, 218].

Наприклад, прототип справді важливий для поняття “дертися”, що відповідає задуваному англійському дієслову *climb*, але він зовсім не “пригнічується” в менш типових вживаннях цього дієслова, він входить як складова частина до самого семантичного інваріанта [Вежицкая 1996, 223].

Важливим моментом в осмисленні протиставлення понять “інваріант” і “прототип” є їхні методологічні властивості. Зокрема, О. В. Бондарко відзначає взаємозв'язок інваріанта з онтологією та гносеологією [Бондарко 2003, 6], що, утім, не суперечить судженню про онтологічну сутність понять інваріанта й прототипу [Шарандин 2011, 3–4]. На думку одних дослідників, інваріанти належать до плану онтології [Бондарко 2003, 6], тобто до того, що реально існує в мові, інші вважають, що інваріант – поняття радше гносеологічного плану, а прототип – онтологічного [Шарандин 2011, 4–5]. Термін “онтологія”, попри свою багатозначність, можна співвіднести з явищами, наявними в мові й мовленні, навіть якщо ця наявність лише констатується суб'єктом їхнього сприйняття [Quine 1960, 193], тоді як терміни “гносеологія” й “епістемологія” співвідносяться із знаннями про явища, отже, у межах пропонованого підходу нам видається доцільним розуміти ці поняття згідно з тими дослідженнями, де задля аналізу понять інваріанта й прототипу план онтології просто співвідноситься з планом гносеології (див., напр.: [Бондарко 2003, 6]).

Існує думка, що інваріант не є реальним об'єктом дійсності, а представлений тільки в мові, тоді як прототип існує як реальний об'єкт. Але мова, якщо ми визнаємо її реальним об'єктом дійсності, має онтологічний статус. Отже, й інваріант, і прототип, пов'язані з цим об'єктом, також повинні мати онтологічний характер. Водночас якщо в інваріанті переважає гносеологічний складник, а в прототипі – онтологічний, то вони є додатково розподіленими сутностями й коректніше говорити про більшу орієнтацію інваріанта на гносеологію, а прототипу – на онтологію мовних одиниць. Однак поза сферою мови інваріант і прототип виявляються неспіввіднесеними, адже прототип виявляється і в мовних категоріях, і в категоріях природних об'єктів, а інваріант – тільки в мовних категоріях [Шарандин 2011, 5].

Не випадково деякі дослідники (напр., О. В. Бондарко, М. М. Болдырев, О. В. Петрухіна) вважають, що прототип та інваріант, будучи двома самостійними ментальними сутностями, мають взаємодоповнювальний характер, оскільки вони перебувають по різні боки процесу мислення, що включає як точку відліку базовий рівень категоризації. Інваріант відображує процес мислення, спрямований на більшу абстрагованість порівняно з концептом базового рівня, а прототип пов'язаний з конкретизацією концепту базового рівня [Болдырев 2003, 57–58], який представлений насамперед одиницями понятійного мислення [Шарандин 2011, 6].

Виходячи з вищенаведеного, А. Д. Шарандін робить висновок, що відповідно до запропонованих ним опозицій інваріант – це абстрактне поняття, а прототип – конкретне [Шарандин 2011, 7].

Водночас об'єктом мови є не різні типи концептів, а значення мовних знаків, їхня семантика, зокрема лексична й граматична. У цьому плані і прототип, і інваріант знаходять свою репрезентацію в семантиці, що дає змогу виокремити в мові прототипне й інваріантне значення. Перше, як правило, представлене тією чи іншою лексемою, а друге – тим чи іншим вербальним виразом, оформленим згідно з відповідними категоріями і класами слів. Прикладом цього можна вважати представлення інваріантного значення у граматичній, зокрема його зв'язок з такими поняттями, як “загальне значення”, “узагальнене значення”, “головне значення” [Шарандин 2011, 7].

Узагальнення, своєю чергою, можна визначити як “уявний перехід від окремих фактів і подій до ототожнення їх у думках (індуктивне узагальнення)” [ФЭС 1983, 446].

Отже, в інваріантній теорії граматичної семантики основне значення виступає одним із варіантів інваріантного значення, виявляючи при цьому найбільш релевантні властивості варіантного ряду, що дає змогу вважати основний варіант, представлений основним значенням, “найкращим зразком” серед них, тобто прототипом [Шарандин 2011, 8].

До того ж поняття “інваріант” і “прототип” є відносними – те, що на нижчому рівні є інваріантом, на вищому може бути прототипом [Шарандин 2011, 10].

Отже, ці два поняття пов’язані між собою в межах аналізу граматичного значення. Варто зазначити, що І. І. Мещанінов висунув функціонально-семантичний аспект розгляду мовних фактів на перший план: одиниці граматичного значення – “понятійні категорії” – є практично тим вихідним інваріантом, різна реалізація або повна відсутність якого й визначають розходження у граматичному ладі різних мов, а Р. Якобсон у своїх працях відзначав, що ідентифікація граматичних явищ у мовах різних структур є неможливою без застосування семантичних критеріїв [Рыбаков 2016, 48].

Отже, пов’язати поняття інваріанта й прототипу з метою їхнього використання в описі граматичних явищ конкретної мови в межах вищевказаних вимірів узагальнення й деталізації можна за допомогою поняття семантичної детермінанти, у цьому разі СДГС.

Семантичні детермінанти можна визначити як структурну характеристику, яка дає змогу встановити істинність або хибність [Hanson 1980, 161]. Зрозуміло, що істинність і хибність є відносними поняттями, тому тут важливо окреслити орієнтири для визначення цих понять. Зокрема, провідну роль у визначенні семантичних детермінант відіграють контексти. Очевидним є те, що контексти, аби виконувати такі функції, повинні мати досить складну структуру, але яку роль вони відіграють і якими мають бути їхня структура й складність, є предметом дискусії [Hanson 1980, 162]. Одна з найдавніших спроб у лінгвістиці в цьому напрямку належить, вочевидь, В. фон Гумбольдту, який вважав, що в кожній мові є можливість відшукати єдину форму, з якої випливає своєрідність її будови [Гумбольдт 1984, 160]. Саме цю єдину форму Г. П. Мельников пізніше визначив як детермінанту мови [Рыбаков 2016, 28].

Один із принципів розробленої Г. П. Мельниковим системної типології, а саме принцип детермінантності розвитку мовних систем, полягає в поясненні розвитку мови через ступінчасту тріаду вихідної внутрішньої, поточної зовнішньої і поточної внутрішньої детермінант [Мельников 2003, 73–76]. Поняття внутрішньої форми мови є центральним у лінгвістичній концепції Г. П. Мельникова, тож для системної типології однією з найважливіших характеристик системи мови є внутрішня детермінанта – найстійкіша системно значуща риса мовного ладу [Рыбаков 2016, 91].

Як відомо, Г. П. Мельников виокремлює чотири внутрішніх детермінанти (й стільки ж комунікативних ракурсів мови): обстановочна, ознакова, подійна й оказіональна детермінанти [Рыбаков 2016, 92].

Але найдоцільніше, з нашого погляду, з метою опису граматичної системи АМ у термінах, запропонованих вище, аби враховувати як синхронію, так і діякхронію, звернутися до визначення семантичних детермінант, використовуюваного в контенсивній типології. Зокрема, на думку її творця Г. А. Климова, семантичні детермінанти різних мовних типів можуть бути представлені як різні ступені наближення до опозиції суб’єктного та об’єктного начал [Климов 1983, 17], що супроводжується наявністю різних граматичних і лексичних явищ, притаманних кожному контенсивному типу мов у межах однієї конкретної мови.

Зокрема, цікавий приклад інтерпретації запозичення з арабського синтаксису до перської морфології можна побачити у праці Дж. Перрі, де розглянуто фонологічне чергування арабського покажчика жіночого роду, наявне в певних різновидах

умовних конструкцій, що було запозичене до перської мови, а потім, переосмислене в контексті СДГС цієї мови, стало частиною її лексичної системи. Автор дослідження використовує на позначення цього явища термін “екзаптація”, відносно нещодавно запозичений лінгвістикою з еволюційної біології [Регу 2007, 115].

Тут варто, на нашу думку, співвіднести саме чергування (точніше, відповідну опозицію) з ПЗ, а морфологічні моделі асоціювати з варіантами граматичного значення (ВГЗ). Тоді ПЗ можна співвіднести з конкретними ГК, а СДГС – із семантичними характеристиками ГК і конкретних словоформ. Отже, семантична детермінанта граматичної системи мови може бути “відправним пунктом” опису семантики конкретних граматичних явищ.

СДГС ми визначаємо як панівну ознаку, якість або властивість граматичного явища, що дає змогу виокремити базове протиставлення семантики граматичних форм.

Під ПЗ розуміємо певну характеристику будь-якого рівня, що визначає певну особливість мовного об’єкта, базуючись на якій його можна протиставити іншим об’єктам, виокремити його в певну дистрибутивну групу і згодом об’єднати певну кількість граматичних форм у межах одного таксономічного класу. Під ПЗ ми розуміємо певне (певні) значення граматичної форми (форм), яке можна прийняти за стандартне для тієї чи іншої ГК, представлені в граматичній системі тієї чи іншої мови.

Як приклад можна навести чергування типу *a~i/u*, яке, вочевидь, відбувалося на давніх етапах розвитку афразійської мовної ліги і, як зазначається в низці публікацій, могло слугувати для характеристики різнопланових явищ, зокрема для розрізнення транзитивності/інтранзитивності або версійних опозицій дієслівних форм.

У класичній та літературній арабській мові (КАМ та АЛМ відповідно) це чергування задіяне здебільшого для протиставлення форм стану дієслова, який передається за допомогою форм внутрішнього утворення: *fa‘ala* – “він зробив”, *fu‘ila* – “його було зроблено”. Але тут, як і в разі опозиції “транзитивність/інтранзитивність”, навряд чи можна на пряму пов’язувати активність чи пасивність дієслова лише з наявністю певної голосної в певній позиції. Окрім того, типова голосна форм імперфекту арабського дієслова взагалі, принаймні нині, не видається семантично вмотивованою.

Однак деякі дієслова в перфекті утворюють пари, які можна протиставити за ознакою “інтравертність/екстравертність”, що справді нагадує версійну опозицію (див. нижче). Зрозуміло, що в сучасній АЛМ категорія версії відсутня, тому неможливо пов’язати вищеназвані форми з ПЗ, наявними в мові. Утім, якщо припустити, що на попередніх етапах розвитку мов-предків дієслівна система визначалася іншими СДГС, під впливом яких у мові протиставлялися не суб’єкт та об’єкт, а, наприклад, активне та інактивне начало, відповідний ПЗ, а отже, і версійна опозиція видається цілком імовірними, адже вони справді зустрічаються в мовах активно-стативного контенсивного типу (див., напр.: [Климов 1977, 44; Захар’їн 1987, 13; Мамедалиев 1974, 11]).

Це дає можливість припустити, що аблаутне чергування, або апофонія (морфологічні альтернативи, які відіграють граматичну роль), що зустрічається в багатьох мовах, навіть за відсутності відповідної ГК в конкретній мові може бути пов’язане з архаїчними рисами граматичної системи. Якщо вважати протиставлення *a~i/u* інваріантним, адже воно справді має наскрізний характер, принаймні в дієслівній морфології АЛМ, то реалізація цього чергування у складі морфологічних моделей, що їх можна протиставити в межах наявних у граматичній системі мови ПЗ, наприклад *fa‘ala/fu‘ila*, буде відповідати СДГС акузативно-номінативної арабської мови (АМ) і передавати ГК стану дієслова, через що це чергування є аблаутним і його можна вважати одним із варіантів реалізації граматичного значення, при цьому відповідний ПЗ можна визначити через опозицію “інтравертність/екстравертність”.

Але якщо протиставлення неможливо співвіднести з ПГЗ, “стандартним” для ГК, наявних у мові, наприклад, у разі опозиції *fa'ala/fa'ila* (рідше *fa'ala/fa'ula*), то можна припустити, що відповідні ПГЗ існували на попередніх етапах розвитку граматичної системи мов-предків АМ. Виходячи з припущення, що на попередніх етапах розвитку її граматичної системи відбувався вплив СДГС мов активного типу, де часто наявна ГК версії, цілком імовірно, що опозиція моделей типу *fa'ala/fa'ila* склалася під впливом СДГС активного типу, а мови-предки АЛМ у діяхронії характеризувалися рисами, притаманними мовам активного контенсивного типу, цю опозицію можна пояснити впливом відсутньої нині в АМ ГК версії дієслова. Примітно, що вказана опозиція зазвичай не вважається аблаутною (див., напр.: [Teerle 2007, 134–137]), що, вочевидь, пов'язано з вищезазначеною відсутністю ГК версії в АМ.

А проте, принаймні в ретроспективі ми вважаємо цю опозицію аблаутною, тому що вона, на нашу думку, сформувалася під впливом граматичних чинників, адже вказане аблаутне чергування широкого та вузького голосного простежується в багатьох мовах, що в діяхронії можна пов'язати з переданням опозиції варіантів спрямування дії, а це своєю чергою може корелювати з опозицією відцентрових та невідцентрових версій дієслова (див., напр.: [Климов 1977, 44; 1983, 180]). Залишки цієї опозиції можуть ще довго визначати співвідношення семантики словоформ, пов'язаних із такими ГК, як стан і перехідність дієслова, та, можливо, обумовлювати семантику кореня.

Для ілюстрації цього явища, а також як спробу виявити можливі універсалії наведемо кілька прикладів:

В алгонкінських мовах відбувається чергування *o/ø*, зокрема в мовах оджибва і блекфут воно використовується для позначення так званих активної та пасивної форм транзитивного дієслова.

В абхазо-адизьких мовах аблаутне чергування *a/e(ø)* несе чітку функцію розрізнення невідцентрової та відцентрової версій, а також фактивного та агентивного дієслів. У нахських мовах аблаутні чергування в дієслівних основах, що маркують аспектуальність, є найдавнішими, а чергування, що розрізняють основи часових форм, пізнішими [Дешерієва 1976, 75].

Реконструкція функцій загальнокартвельських версійних показників **i-/a-*, власних транзитивним і частині інтранзитивних дієслів, дає підстави вважати, що версії на *i-* позначали дію, яка замкнена на її виконавці або принаймні, спрямована на нього, тоді як дієслова на *-a-* позначали дію, яка поширювалася за межі її носія [Климов 1983, 179].

Аналогічні функції, можливо, виконували індоєвропейське аблаутне чергування *e/o* та чергування відкритого та закритого голосних в сино-тибетських мовах. Як правило, вказана вокалічна опозиція може зводитися до пари *ə/a (i/a)*, хоч також може бути представлена й іншими голосними та напівприголосними фонемами [Pulleyblank 1965, 231], на підставі чого дослідник робить висновок, що, незважаючи на несхожість сино-тибетського, північнокавказького й індоєвропейського вокалізму, семантико-граматичні зв'язки аблаутного чергування відкритих і закритих голосних є ідентичними [Pulleyblank 1965, 240]. Це своєю чергою дає підстави припустити, що в мовах інших мовних сімей ці зв'язки також можуть траплятися. Наприклад, варіанти граматичного значення типового голосного, під яким ми розуміємо огласовку другого кореневого як імперфектних, так і перфектних форм арабського дієслова, можуть бути пов'язані із зазначеним чергуванням.

З метою визначення семантичної вмотивованості вибору того чи іншого типового голосного в АЛМ варто, на нашу думку, звернутися також і до матеріалу інших афразійських, і зокрема семітських, мов, які зберегли сліди архаїчного стану граматичної системи. Наявні реконструкції свідчать про значно сильніший зв'язок граматичних явищ із семантикою в минулому, що дає змогу сподіватися знайти в

граматичній системі семітських мов давнього ступеня сліди підпорядкування цих явищ СДГС іншого, неакузативно-номінативного ладу мови у вигляді залишків зниклих нині форм і категорій, зокрема вищезгаданих відцентрових і невідцентрових версій дієслова, які, подекуди зберігши в сучасному стані мови свої формальні ознаки, дістали іншу інтерпретацію. Зокрема, загалом у семітських мовах простежується функціонально близька до наведеної вище вокалічна опозиція, де вона стосується як транзитивних, так і інтранзитивних дієслів. Імовірно, це дуже давнє явище, яке характеризувало словоформи єдиної дієслівної лексеми, має служити диференціації її “активної” та “нейтральної” (медіальної) форм [Jansen 1952, 365–370; цит. за: Климов 1983, 180]. Наприклад, у сирійській мові перехідні дієслова протиставляються неперехідним за огласовкою: у перфективі основи перехідних дієслів мають типову огласовку *a*, в імперфективі – *o(u)* або *e*, тоді як неперехідні – *e* в перфективі та *a* в імперфективі [Церетели 1979, 69].

Своєю чергою в АЛМ за моделями пасивного стану можуть бути утворені словоформи майже від усіх коренів, без розрізнення перехідності/неперехідності, незважаючи на дещо штучний характер окремих утворень, крім хіба що певної кількості таких, які мають вузьку семантичну налаштованість на передання специфічних якостей чи властивостей. Наприклад, цим, можливо, обумовлена дефектність парадигми дієвідмінювання дев'ятої та одинадцятої порід, що, утім, не заважає утворювати пасивні форми від цих коренів в інших породах. У ролі таких форм можна розглядати сучасний імперфект, який розвинувся з префіксального дієвідмінювання основ **ya-* (C1)C2VC3, що використовувалася для пунктуального стану та юсиву, й **ya-* (C1)C2aC3 (або **ya-* C1VC2VC3) для курсивного стану, та перфектні форми дієслова, які увійшли в його сферу значно пізніше, перебуваючи на певних етапах давнього стану загальносемітської граматичної системи у сфері імені [Дьяконов 1991, 49].

Іншими словами, можна сказати, що ця вокалічна опозиція відповідає за протиставлення екстравертного й інтравертного в лексиці і граматиці, хоча на матеріалі наведених прикладів і вельми проблематично визначити універсальну залежність між характером голосного та дистрибуцією словоформ, утворених за його участі. Єдине, що можна сказати, – що відкритість голосного є ознакою, яка корелює зі спрямованістю дії назовні, тоді як закритість – із замкненістю дії на її виконавця або принаймні з її непоширенням за межі її носія, принаймні окремі приклади такого чергування, а саме відкритості/закритості голосного, мають характер мовної універсалії. Якщо згадати про експеримент, проведений Е. Сепіром, у результаті якого *i*-форми більшість респондентів визначили як “найменші”, а *a*-форми – як “найбільші” [Кибрик 2003, 71], стає зрозуміло, що тут маємо справу з глибинним явищем, пов'язаним із самою здатністю людини до мовної діяльності¹.

Цілком очевидним є те, що дієслівні форми, наявні в АЛМ, увібравши в себе риси попередніх станів розвитку граматичних систем мов-предків і споріднених з ними мов, зазнали неминучих семантичних та категорійних зсувів, пов'язаних, на нашу думку, насамперед зі змінами панівних СДГС.

Імовірно тому нині в АЛМ для більшості словоформ неможливо встановити семантичну вмотивованість наявності того чи іншого голосного у складі морфологічних моделей, тим більше що короткі голосні тут сильно підлягають фонетичним впливам. Наприклад, у типі *a/a* фатха в імперфекті обумовлена переважно наявність гортанного другого або третього кореневого приголосного [Юшманов 1998, 51]. А це своєю чергою викликано тим, що апофонія, принаймні в афразійських мовах, загалом пригнічується сусідством із гутуральними приголосними [Guerssel... 1996, 128].

Природно, що в процесі змін у граматичній системі мови це явище набуває нових функцій, часто втрачаючи бінарний характер протиставлення за тією ознакою,

яка була визначальною на момент виникнення самого явища. Окрім того, за умови зміни СДГС та сама опозиція може стосуватися різних ГК, що призводить до зменшення точності розподілу словоформ між цими категоріями. Наприклад, розділення семітських дієслів на перехідні й неперехідні далеко не завжди може бути точним [Старинин 1963, 31].

З другого боку, ця неточність стосується й семантичного навантаження словоформ. М. Дьяконов, пов'язуючи структуру дієслова з його перехідністю/неперехідністю, що є, як відомо, основною СДГС ергативного ладу, ставить формальні ознаки словоформи в залежність від її семантики [Дьяконов 1991, 52]. Залишивши осторонь питання про малоюмовірне, на нашу думку, ергативне минуле афразійської мовної ліги, зауважимо, що опозиції за ознакою перехідність/неперехідність, згідно з принципами контенсивної типології, передують опозиції активність/інактивність, яка є виявом дії основної СДГС активного ладу, а саме в мовах цього ладу і наявне найбільше поширення різноманітних семантично обумовлених версій дієслова, зокрема відцентрових і невідцентрових. Утім, якщо абстрагуватися від сучасних значень відповідних словоформ, можна представити опозицію широкого й вузького голосного як інваріант. Тоді відповідні опозиції, представлені в конкретних моделях словотвору, можна вважати варіантами його реалізації. При цьому їхнє походження може бути й не пов'язане із сучасним граматичним значенням. Зокрема, форми сучасного перфекта в АМ увійшли до сфери дієслова, як зазначалося вище, відносно недавно, ймовірно, вже після послаблення панівної СДГС попереднього стану мови.

Отже, можна припустити, що система дієвідмінювання в АЛМ увібрала в себе явища різного походження і порядку, об'єднавши в межах нових парадигм словоформи, які виникли в умовах орієнтації граматичної системи на СДГС інших, неномінативних типів мовного устрою. Отже, як бачимо, типовий голосний в АЛМ може бути генетично пов'язаний з різними словоформами, що виникали в різні часи і згодом змінювали свою семантику на певних етапах розвитку граматичної системи, тому можна спробувати з'ясувати, наскільки сучасне оформлення кореня арабського дієслова типовою огласовкою пов'язане зі згадуваним вище аблаутним чергуванням.

Як уже зазначалося, частина дієслів, що мають у перфектних формах різні типові голосні, утворюють пари з протиставленням семантики, характерним для відцентрових та невідцентрових версій: *baḥira* – “мати неприємний запах з рота”, *baḥara* – “випаровуватись”. Інші дієслова утворюють опозиційні пари за ознакою “дія/стан” або “перехідність/неперехідність”, що свідчить, на нашу думку, про пізнішу інтерпретацію семантики відповідних словоформ: *ḥariba* – “бути охопленим гнівом”, *ḥaraba* – “воювати”, *ḥaqara* – “зневажати”, *ḥaqura* – “бути ницим” тощо. При цьому до “інтравертної” групи можна долучити моделі пасивного, а до “екстравертної” – активного стану дієслова, що містять вказану опозицію, яка є інваріантною для усіх цих моделей. Але відмінність між опозиціями *fa'ala/fa'ila* і *fa'ala/fu'ila* полягає в тому, що для першої неможливо виокремити стандартне значення, яке утворювало б наскрізні парадигми в межах сучасної АЛМ, а отже, ця опозиція позбавлена прототипних властивостей і зв'язку з наявними в мові ГК. Щодо другої, то вона відповідає ПГЗ і ГК, наявним у сучасній АЛМ, а саме стану дієслова, зберігаючи, втім, інваріантні властивості, які пов'язують цю категорію й відповідні словоформи з СДГС активного типу, хоча зв'язок тут і дуже слабкий, як це відображено на рис. 1. Щоправда, іноді й опозиція *fa'ala/fa'ila* реалізує значення сучасних ГК. Наприклад, дієслово *ḥaraba* має значення “руйнувати”, а *ḥariba* – “бути зруйнованим”, що за семантикою відповідає ГК стану дієслова, але це значення трапляється в поодиноких випадках, отже, воно не відповідає найпоширенішому вживанню

опозиції цих моделей, тож про наявність відповідного ПГЗ в граматичній системі АЛМ говорити не випадає, як і про зв'язок цієї опозиції з СДГС активного типу, що також відображено на рис. 1 і узгоджується з відсутністю в АЛМ ГК версії дієслова.

Деякі дієслова втратили вказану опозицію голосних, зберігши самі голосні як варіант огласування й обидва значення, які можуть бути явно не пов'язані між собою і мати обидва варіанти: зокрема, дієслова *hamara* і *hamura* можуть мати дві пари значень, всередині яких зберігаються ймовірні сліди опозицій, – 1) “лити, проливати” і 2) “гарчати, кусатися”. Значна кількість пар подібних дієслів зберігають обидва варіанти в межах одного значення: *fasuqa* і *fasaqa* можуть позначати як “відступати, відхилятися”, так і “бути гріховним”; є і такі дієслова, що зберігають два варіанти огласовки, тоді як значення представлене тільки одним варіантом: *galaza* (i) та *galuza* (u) – “бути товстим, брутальним, величезним”.

Іноді протиставлення типу *fa'ala/fa'ila* взагалі важко пов'язати з певними ПГЗ та ГК, як, наприклад, у парах типу *hama'a* – “вчищати від бруду” і *hami'a* – “бути брудним” та *bağira* – “мати великий живіт”, *bağara* – “патрати”, де навіть протиставлення інтравертність/екстравертність чітко не простежується. А в парі *hamasa* – “підсмажувати” та *hamisa (hamusa)* – “бути хоробрим, натхненним” взагалі важко вказати що-небудь, окрім опозиції “дія/стан” та інваріантного протиставлення широкого й вузького голосного, що дало би змогу протиставити лексеми в межах цієї пари.

Цілком очевидним є те, що подібні пари могли утворитися з причин, що не мали стосунку до протиставлення версій, наприклад причин фонетичних, внаслідок впливу гутуральних (фарингальних і веллярних) та, можливо, латеральних приголосних або внаслідок інтерпретації граматичних формантів як кореневих літер. Наприклад, у дієслові *tahima* – “псуватися”, набуваючи неприємного запаху, “*tu*”, найімовірніше, коренева, а в дієслові *tahama* – “звинувачувати” воно, можливо, походить від афікса Т-породи дієслова *wahima* – “помилятися” (пор. *athama* – “звинувачувати”, *wahama* – “неправильно розуміти”, а також “лякати” та *ittahama* – “підозрювати, звинувачувати”), у такому разі *-i-* в *tahima* може бути пов'язаний з голосним вихідної лексеми, яким треба визнати *wahima*.

У цьому контексті варто також відзначити велику кількість серед дієслів, що мають другу *-i-* або *-u-* в перфекті, таких, що позначають як дію або стан, так і якість або властивість: *rağiba* – “хотіти”, *tariba* – “бути запорошеним”, *ğabuna* – “бути боягузом”, *hamuqa* – “бути нерозумним” тощо. Нині важко сказати, яке саме семантичне навантаження ніс у минулому кожен із цих голосних, можна лише припустити, виходячи із сучасних лексичних даних, що *-i-* після другого кореневого приголосного мав стосунок до позначення якості або стану і, можливо, був генетично пов'язаний з *-i-* моделями дієприкметника *fā'il (fa'il)* або довгим *ī* поширеної моделі прикметника *fa'īl*, що можна пояснити, зокрема, іменним походженням форм сучасного перфекта.

Якщо припустити, що невідцентрова версія оформлювалася голосним *-i-*, наявність другого *-i-* в дієсловах стану можна вважати семантично вмотивованою. У процесі диференціації дієслівних форм цей голосний почав функціонувати паралельно з голосним *-i-*, який був, імовірно, характерним для дієслів афективного ряду, більшість яких за семантикою кореня можна також співвіднести з дієсловами невідцентрових версій, які потім були інтерпретовані як неперехідні дієслова, що позначають сприйняття, швидкоплинний, поверхневий або неусвідомлюваний стан, можливо, ненавмисну дію тощо. Частина таких дієслів зберігає в перфекті *-i-* після другого кореневого також і в сучасній АЛМ: *sami'a* – “чути”, *'alima* – “знати”, *fahima* – “розуміти”, *fašila* – “бути невдалим”, *rağila* “йти пішки” тощо. Навіть коли дієслово зазначеного типу позначає перехідну дію, можна побачити його

зв'язок з афективними дієсловами: *hafiza* – “зберігати” (зокрема й у пам'яті). Сказане в жодному разі не означає, що дієслова, які мають у перфекті *-u-* або *-a-*, не можуть позначати стан або якість, але їхня відносна кількість, особливо останніх, є значно меншою.

Щодо дієслів із другою *-u-* в перфекті, то серед них кількість таких, що позначають тимчасові стан чи якість або їхнє набуття та зміну, значно більша. Наскільки другий *-u-* в перфекті пов'язаний саме з такою семантикою, сказати важко, але можна припустити імплікативний зв'язок голосного *-u-* зі словоформами, від яких потім розвинулися форми пасивного стану.

Така ситуація є характерною для акузативно-номінативних мов, що зберегли окремі архаїчні риси, наприклад для єгипетської та аккадської [Дьяконов 1991, 59–60]. Отже, можна припустити, що в АЛМ частина форм перфекта з другим *-u-* утворилися в результаті інтерпретації словоформ, від яких вони походять, як своєрідного семантичного “пасиву”, тобто дієслівної форми, що не потребує ідентифікації діяча, отже, можна припустити, що значна кількість дієслів з другим *-u-* в перфекті походять від дієслів невідцентрових версій, які не ідентифікують виконавця дії. Тут важливим є те, що такі дієслова в переважній більшості випадків є неперехідними, тобто їхня дія не поширюється за межі їхнього виконавця, що дає змогу поєднати їх із групою дієслів із другим *-i-* в перфекті в межах опозиції до дієслів, що мають у перфекті другий *-a-* і позначають переважно перехідну дію, тобто можуть бути імплікативно пов'язані з дієсловами відцентрових версій, які існували на попередніх етапах розвитку граматичної системи. У цьому контексті примітно, що, за приблизними підрахунками, дієслова з другим *-a-* в перфекті становлять 78 % загальної кількості дієслів в АЛМ [Юшманов 1985, 51].

Отже, аблаутне чергування закритих і відкритих голосних можна визначити як мовну універсалью, реалізація якої в природних мовах, залежно від мовної конкретики, виявляє, втім, зв'язок з ПГЗ, у цьому разі – протиставленням за ознакою “інтравертність/екстравертність”. Лексичне і граматичне значення словоформ, у яких зустрічається таке чергування, попри різноманітність його реалізації в різних мовах, також може бути зведене до опозиції “інтравертність/екстравертність”, яка своєю чергою дістає конкретне значення залежно від того, які СДГС визначають граматичний лад мови. Отже, можна припустити, що в АМ варіанти другого голосного перфектних дієслівних форм пов'язані з описаним вище аблаутним чергуванням *a-i/u*, яке, імовірно, існувало на архаїчному ступені розвитку афразійської мовної ліги і могло слугувати для розрізнення версій дієслова.

Нині в АЛМ залишки вказаних опозицій спостерігаються переважно в дієсловах, що мають другі голосні *-i-* та *-u-* в формах перфекта й відповідну семантику, а семантично значуще варіювання другого голосного дублюється, як правило, іншими засобами. Варто також зазначити, що в АЛМ дієслова, що мають у перфекті другий *i* та *u*, часто називають нейтральними, адже вони передають дію, яка не є ані активною, ані пасивною [Юдакин 1982, 60].

Отже, як можна побачити, в АМ, там, де описане чергування простежується послідовно і відповідає головній СДГС сучасного стану арабської граматики, а саме є пристосованим для передавання суб'єктно-об'єктних опозицій, воно, будучи реалізованим у великій кількості моделей словотвору і корелюючи з вищезгаданим ПГЗ, набуває властивостей прототипу граматичної форми і відповідного набору ПГЗ, пов'язаних насамперед з категорією стану дієслова. Але на периферії, де зміна провідної СДГС не надто заторкнула це явище, а граматичні значення, які протиставлялися за його допомогою під впливом попередніх СДГС, “не вписались” у нову систему граматичної диференціації, воно залишилося у сфері лексики, адже ПГЗ, асоційовані з відповідними словоформами на попередніх етапах розвитку граматичної системи, у процесі її розвитку було втрачено. У такому разі значення відповідної

словоформи обумовлюється його інваріантним складником, що й приводить до лексикалізації граматичного значення, позбавленого складника прототипного. Навіть якщо окремі словоформи, що його реалізують, і мають вигляд граматичних форм і були такими в минулому, вони все одно не набувають прототипних властивостей, необхідних для їхнього включення до граматичних парадигм, особливо в разі АЛМ з її високим рівнем формалізації граматичної структури і розвинутою прескриптивною функцією граматичних визначень. Утім, коли описане чергування не є самостійним явищем, а голосні, що чергуються, є частиною переривчастих афіксів, які виконують граматичні функції, прототипні властивості виходять на перший план, а інваріантність втрачає самостійну граматичну роль, часто дістаючи внаслідок дії принципів полярності та аналогії значення, протилежне вихідному. Саме така ситуація спостерігається зі становими формами в АЛМ, значення яких через високий ступінь формалізації граматичної системи останньої визначається майже суто ПГЗ, а зв'язок з вищезгаданим інваріантом, якщо такий трапляється, обумовлений семантикою кореня й моделі словотвору, а не наявністю голосних, що чергуються, у відповідних морфологічних моделях.

Водночас в індоєвропейських і семітських мовах можлива трансформація таких форм, як перфект і активний дієприкметник та імперфект і пасивний дієприкметник, у межах наведених опозицій [Юдакин 1982, 65].

До того ж типовий голосний простої основи перфекта в АЛМ залежить від голосного імперфектної основи [Белова 1991, 216], а отже, його співвіднесення зі згадуваними опозиціями ускладнюється.

Подібна ситуація спостерігається і в інших афразійських мовах. Наприклад, у кабільській мові вокалізація перфектних форм дієслова також визначається голосними імперфектних форм [Benjaballah 2000, 216].

Окрім того, похідні форми часто бувають значно передбачуванішими, ніж вихідні. Наприклад, інваріантне значення чергування широкого й вузького голосного, про яке йшлося вище, визначає граматичне й лексичне значення дієвідмінюваних форм активного стану першої породи триконсонантного дієслова, майже однозначно корелює з прототипним, підпорядковується останньому у формах дієприкметників і пасивного стану першої породи дієслів, де зустрічається вказана опозиція, і практично витісняється в похідних формах, де граматичне значення визначається, принаймні для цільнооформленої мовної одиниці, набором відповідних ПГЗ.

Сказане стосується і слабких коренів, але тут вибір вокалічної частини словотвірної моделі значно більше залежить від складу кореня і фонологічних чинників, тож тут говорити про інваріантну компоненту граматичного значення словотвірної моделі значно складніше.

Отже, можна констатувати, що в АЛМ міра узагальненості інваріантного складника граматичного значення тих морфологічних побудов, з якими можна його асоціювати, є значно меншою, ніж складника прототипного, а це своєю чергою дає змогу співвіднести ПГЗ і ПГЗ із СДГС різних контенсивних типів, наприклад активного й акузативно-номінативного.

Імовірно, подібними причинами можна пояснити випадки складнішої залежності семантики дієслова від типового голосного, наявного в різних його формах: *tahama* (i) – “обмежувати, ставити межу”, *tahama* (u) – “викликати нетравлення шлунка”, *tahima*, (a) – “мати нетравлення”. Як бачимо, ці три значення між собою, безперечно, пов'язані, хоча визначити, які з наведених варіантів семантично корелюють з імовірним протиставленням версій, оформленим аблаутним чергуванням, а які є результатом пізнішої інтерпретації, без залучення більшої кількості матеріалу як з арабської, так і з інших мов навряд чи можливо.

Отже, для комплексного дослідження подібних явищ необхідно, з одного боку, зіставляти матеріал АМ з матеріалом інших семітських мов, а за необхідності

виходити за межі семітської сім'ї мов. З другого боку, часто треба враховувати можливість, іноді цілком гіпотетичну, впливу ГК, від яких у граматичній системі сучасної мови не залишилося прямих слідів, на її граматику й лексику.

Але інколи, як у разі вищенаведеного чергування, принаймні для обмеження кола граматичних явищ і відповідних словоформ, які функціонують у межах цих явищ, варто розглядати інваріантний складник граматичного явища окремо від прототипного. Це дає змогу, з одного боку, уникати необхідності безпосередньо пов'язувати конкретні словоформи з давно зниклими з мови ГК, а з другого – не шукати в інших мовах стовідсоткових відповідників досліджуваних явищ.

Нижче наводиться схема, де опозицію словоформ, що наявна в мові та мовленні, представлено як ПГЗ, семантику моделей, де зустрічається ця опозиція, – як ВГЗ, а ПГЗ – як стандартне значення цих форм, що визначається панівною СДГС відповідного контенсивного типу мови. Таке представлення дає змогу краще побачити зв'язок між граматичним, а іноді й лексичним значенням конкретних словоформ і значенням граматичних категорій.

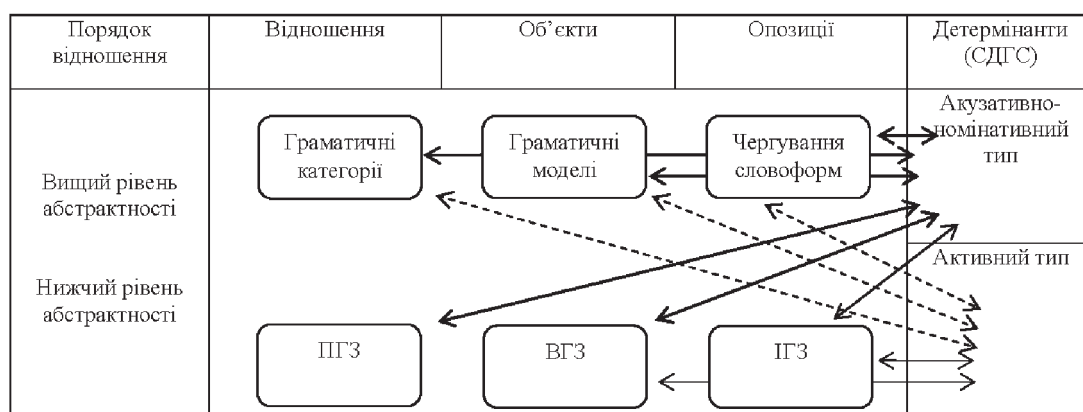

Рис 1. Схема співвідношення граматичних явищ і категорій з інваріантами й прототипами граматичного значення та детермінантами граматичної системи мови

У разі аблаутного чергування голосних дієслівних форм, подібного до вищенаведеного, що існує в мовах різних контенсивних типів, граматичне значення може бути зведено до співвідношень кількох ПГЗ з одним ПГЗ, який можна приписати цьому явищу, а саме чергуванню *a~i/u*. Якщо ПГЗ можна, як вже зазначалося, пов'язати з опозицією типу “інтравертність/екстравертність”, то ПГЗ, як значення, “стандартизоване” для узгодження з СДГС конкретного контенсивного типу мови, найімовірніше, неможливо приписати цьому явищу загалом і навіть конкретній моделі словотвору “взагалі” – кожен ПГЗ буде приписуватися лише конкретній групі словоформ, дістаючи значення тієї чи іншої ГК.

Для акузативно-номінативної АЛМ вказана опозиція відповідатиме таким ГК, як стан дієслова, його перехідність тощо. У разі, коли опозиція наявна, але у граматичній системі мови не простежується відповідна ГК і неможливо виокремити відповідні ПГЗ, можна припустити, що вона склалася на попередніх етапах розвитку її граматичної системи під впливом СДГС іншого контенсивного типу. Зокрема, як уже зазначалося вище, опозиція типу *fa'ala/fa'ila*, виходячи з можливості протиставлення лексем, утворених за цими моделями, за ознакою “екстравертність/інтравертність” може бути результатом наявності в минулому в мовах-предках ГК версії з відповідними ПГЗ і морфологічними моделями. Пізніше в низці моделей вокалічна опозиція широкого й вузького голосного втратила самостійне граматичне значення й увійшла до складу граматичних моделей, що слугують для передачі сучасних ГК, як-от, наприклад, стан дієслова (моделі *fa'ala* і *fu'ila*). При цьому

опозиція лексем, утворених за цими моделями, є регулярною щодо форми й семантики відповідних словоформ та їхнього зв'язку з ГК, що відповідають цим моделям, хоча для більшості опозицій цей зв'язок не є таким очевидним (наприклад, численні моделі ламаної множини). Іноді цей зв'язок із семантикою словоформ практично втрачається, як, наприклад, для типового голосного імперфектних форм першої породи дієслова. Водночас у разі протиставлення моделей *fa'ala* і *fa'ila* семантика відповідних лексем передається досить чітко й інтуїтивно зрозуміло, але опозиція цих моделей зустрічається дуже рідко й не вважається частиною граматичної системи мови. Це відбувається, на нашу думку, через зникнення ГК версії й неможливість виокремлення ПГЗ і ВГЗ, які відповідали б інваріантному протиставленню інтравертності й екстравертності. Через це, наскільки нам відомо, у дослідженнях з арабської граматики вказане явище не розглядається як граматичне, а чергування *a~i/u* не вважається аблаутним, як зазначалося вище.

Як можна побачити на схемі, зв'язок граматичного значення наявних в АЛМ словоформ з СДГС акузативно-номінативного типу є найсильнішим, що відповідає товстим суцільним лініям. Інваріанти граматичного значення пов'язані, на нашу думку, з цією СДГС дещо слабше, про що свідчать наведені вище приклади пар "спільнокореневих" дієслів, які можна протиставити одне одному за ознакою "екстравертність/інтравертність" без зв'язку з наявними в сучасній АЛМ ГК. На схемі це відображено тоншою суцільною лінією, яка зв'язує ПГЗ з СДГС активного типу, що відповідає імовірності її впливу на граматичну систему мови у віддаленому минулому.

Ця риса граматичної системи передбачає відсутність впливу СДГС активного типу на ПГЗ в сучасній граматичній системі АЛМ і слабкий вплив цієї СДГС на ПГЗ й ВГЗ. На схемі цей вплив позначений тоншою суцільною лінією, так само як і зв'язок ПГЗ з детермінантою акузативно-номінативного типу, який, на нашу думку, є дещо слабшим, аніж для на ПГЗ й ВГЗ, принаймні стосовно вищенаведеної опозиції. Щодо зв'язку ГК, сучасного граматичного значення моделей і відповідних словоформ з СДГС активного типу, то він ще слабший, що відображено штриховими лініями.

Отже, на нашу думку, таке представлення дає можливість виокремити в синхронній граматичній явища, чия форма й семантика склалися в різні періоди розвитку граматичної системи мови, іноді дуже віддалені один від одного в часі. Зважаючи на те, що ці явища можуть визначатися на рівні різних підсистем мови, їхнє дослідження в межах однієї ГК може становити певні труднощі, як у разі вищенаведеної вокалічної альтернативи. Натомість запропонований структурований підхід до аналізу її граматичного значення дає можливість побачити імовірні причини сучасного стану його реалізації в мові.

¹ Йдеться про експерименти, під час яких респондентам було запропоновано оцінити розмір об'єктів, що позначалися за допомогою штучних слів, позбавлених змісту, до складу яких входили голосні різних підйому та рядності [Sapir 1929, 227–228].

ЛІТЕРАТУРА

Адмони В. Г. *Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики*. Ленинград, 1988.

Белова А. Г. Структура семитского корня и семитская морфологическая система // *Вопросы языкознания*, 1991, № 1.

Болдырев Н. Н. Инварианты и прототипы в системной и функциональной категоризации английского глагола // *Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность / вариантность*. Санкт-Петербург, 2003.

Бондарко А. В. Инварианты и прототипы в системе функциональной грамматики // **Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность / вариативность**. Санкт-Петербург, 2003.

Боярская Е. Л. Категоризация как базовая когнитивная процедура // **Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: филология, педагогика, психология**. 2011, Вып. № 02.

Вежбицкая А. Прототипы и инварианты // Вежбицкая А. **Язык. Культура. Познание** / Пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой. Москва, 1996.

Гранде Б. М. **Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении**. Москва, 1988.

Гумбольдт Вильгельм фон. **Избранные труды по языкознанию**. Москва, 1984.

Дешериева Т. И. К проблеме соотношения глагольных категорий вида и времени // **Вопросы языкознания**, 1976, № 4.

Дьяконов И. М. Афразийские языки // **Языки Азии и Африки**. Т. 4, кн. 1. Семитские языки. Москва, 1991.

Захарьин Б. А. **Типология языков Южной Азии**. Москва, 1987.

Ивин А. А. **Философия. Энциклопедический словарь**. Москва, 2004.

Кибрик Е. А. **Константы и переменные языка**. Москва, 2003.

Климов Г. А. **Типология языков активного строя**. Москва, 1977.

Климов Г. А. **Принципы континентальной типологии**. Москва, 1983.

Кондаков Н. И. **Логический словарь-справочник**. 2-е испр. и доп. изд. Москва, 1975.

Кубрякова Е. С. **Части речи с когнитивной точки зрения**. Москва, 1997.

Мамедалиев В. М. *оглы*. **Категории времени, лица и наклонения в современном арабском литературном языке**: автореферат дис. ... д-ра филол. наук. Тбилиси, 1974.

Мельников Г. П. **Системная типология языков: Принципы. Методы. Модели**. Москва, 2003.

Рыбаков М. А. Развитие представлений о типологическом сходстве языков: от многомерной классификации Э. Сепира до системной типологии Г. П. Мельникова // Валентинова О. И., Денисенко В. Н., Преображенский С. Ю., Рыбаков М. А. **Системный взгляд как основа филологической мысли**. Москва, 2016.

Философский энциклопедический словарь (ФЭС). Москва, 1983.

Старинин В. П. **Структура семитского слова. Прерывистые морфемы**. Москва, 1963.

Хамрай А. А. Прототипы и инварианты в парадигматике современного арабского литературного языка // **Бюллетень Общества востоковедов РАН**. Вып. 17: Труды межинститутской научной конференции “Востоковедные чтения 2008”: Москва, 8–10 октября 2008 г. Москва, 2010а.

Хамрай О. О. **Обмеження структури арабської граматики**. Київ, 2010б.

Церетели К. Г. **Сирийский язык**. Москва, 1979.

Шарандин А. Л. Инвариант и прототип: методологический статус, когнитивная природа, языковая специфика // **ҚазҰУ хабаршысы**. Филология сериясы, 2011, № 3(133).

Юдакин А. П. Лексико-грамматические закономерности эволюции активного причастия // **Вопросы языкознания**, 1982, № 2.

Юшманов Н. В. **Грамматика литературного арабского языка**. Москва, 1985.

Юшманов Н. В. Структура семитского корня // **Избранные труды. Работы по общей фонетике, семитологии и арабской классической морфологии**. Москва, 1998.

Aerts D., Broekaert J., Gabora L., Sozzo S. Generalizing Prototype Theory: A Formal Quantum Framework // **Frontiers in Psychology**. 2016. 7:418. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.00418/full> (дата звернення: 10.03.2020).

Albright A. Base-driven leveling in Yiddish verb paradigms // **Natural Language & Linguistic Theory**. Vol. 28, No. 3. 2010.

Benjaballah S. The “negative preterite” in Kabyle Berber // **Folia Linguistica**. Vol. XXXIV, Issue 3–4, 2000.

Comrie B. **Tense**. Cambridge University Press, 1985. (Cambridge textbooks in linguistics).

Fox M. J. Prototype theory: An alternative concept theory for categorizing sex and gender? // Smiraglia Richard P. (Ed.). **Proceedings from North American Symposium on Knowledge Organization**. Vol. 3. Toronto, Canada, 2011.

Geeraerts D. **Cognitive Linguistics. Basic Readings**. Berlin, 2006.

- Grzega J. On using (and misusing) prototypes for explanations of lexical changes // **Word**. Vol. 54, No. 3. 2003.
- Guerssel M., Lowenstamm J. Ablaut in Classical Arabic measure I active verbal forms // **Studies in Afroasiatic grammar** / Lecarme J., J. Lowenstamm, U. Shlonsky (Eds). The Hague, 1996.
- Hanson P. Are Contexts Semantic Determinants? // **Canadian Journal of Philosophy**. Supplementary Volume VI: New Essays in Philosophy of Language. 1980.
- Jackendoff R. **Patterns in the mind. Language and Human Nature**. New York, 1994.
- Jansen H. L. Was bedeutet die a: i-Opposition der arabischen, hebräischen und syrischen Qal-Formen? // **Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap**. Bd. XVI. 1952.
- Perry John R. Exaptation from Arabic syntax to Persian lexical Morphology // **On-line proceedings of the sixth Mediterranean Morphology Meeting (MMM6), Ithaca, 27–30 September 2007**. Vol. 6. Patras, 2007.
- Pulleyblank E. G. Close/open ablaut in Sino-Tibetan // **Lingua**. Vol. 14. 1965.
- Quine W. O. **Word and Object**. New York, 1960.
- Sapir E. A Study in phonetic symbolism // **Journal of Experimental Psychology**. Vol. 12, Issue 3. 1929.
- Sweetser E. E. The definition of 'lie': An examination of the folk models underlying a semantic prototype // **Cultural models in Language and thought. Dorothy Holland and Naomi Quinn** / D. Holland & N. Quinn (Eds). Cambridge University Press, 1987.
- Teepel D. **Intra-paradigmatic contrast in Arabic verbal morphology**. Linguistics Research Center, Phonology at Santa Cruz, UCSC, 2007. Paper 2007-2. URL: <https://escholarship.org/content/qt9342n2v6/qt9342n2v6.pdf?t=lnp01a> (дата звернення: 10.03.2020).

REFERENCES

- Admoni V. G. (1988), *Grammaticheskiy stroy kak sistema postroyeniya i obshchaya teoriya grammatiki*, Nauka, Leningrad. (In Russian).
- Belova A. G. (1991), "Struktura semitskogo kornya i semitskaya morfologicheskaya sistema", in *Voprosy yazykoznanija*, No. 1, pp. 79–90. (In Russian).
- Boldyrev N. N. (2003), "Invarianty i prototipy v sistemnoy i funktsional'noy kategorizatsii angliyskogo glagola", in *Problemy funktsional'noy grammatiki: Semanticheskaya invariantnost' / variantnost'*, Nauka, Saint Petersburg, pp. 54–74. (In Russian).
- Bondarko A. V. (2003), "Invarianty i prototipy v sisteme funktsional'noy grammatiki", in *Problemy funktsional'noy grammatiki: Semanticheskaya invariantnost' / variativnost'*, Nauka, Saint Petersburg, pp. 5–36. (In Russian).
- Boyarskaya E. L. (2011), "Kategorizatsiya kak bazovaya kognitivnaya protsedura", in *Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta*, Seriya: filologiya, pedagogika, psikhologiya, Issue 02, pp. 18–28. (In Russian).
- Vezhbitskaya A. (1996), "Prototipy i invarianty", in Vezhbitskaya A., *Yazyk. Kul'tura. Poznaniye*, Transl. from English, M. A. Krongauz (Ed.), Preface by E. V. Paducheva, Russkiye slovari, Moscow, pp. 201–231. (In Russian).
- Grande B. M. (1988), *Kurs arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskom osveshchenii*, Izdatel'stvo vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).
- Gumbol'dt Vil'gel'm fon (1984), *Izbrannyye trudy po yazykoznaniyu*, Progress, Moscow. (In Russian).
- Desheryeva T. I. (1976), "K probleme sootnosheniya glagol'nykh kategoriy vida i vremeni", in *Voprosy yazykoznanija*, No. 4, pp. 72–76. (In Russian).
- D'yakonov I. M. (1991), "Afraziyskiye yazyki", in *Yazyki Azii i Afriki*, Vol. 4, Book 1: Semitskiye yazyki, Nauka, Moscow, pp. 5–69. (In Russian).
- Zakhar'in B. A. (1987), *Tipologiya yazykov Yuuzhnoy Azii*, LKI, Moscow. (In Russian).
- Ivin A. A. (2004), *Filosofiya. Entsiklopedicheskiy slovar'*, Gardariki, Moscow. (In Russian).
- Kibrik E. A. (2003), *Konstanty i peremennyye yazyka*, Aletyya, Moscow (In Russian).
- Klimov G. A. (1977), *Tipologiya yazykov aktivnogo stroya*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Klimov G. A. (1983), *Printsipy kontensivnoy tipologii*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Kondakov N. I. (1975), *Logicheskiy slovar'-spravochnik*, 2-nd ed., Nauka, Moscow. (In Russian).
- Kubryakova E. S. (1997), *Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya*, Institut yazykoznanija RAN, Moscow. (In Russian).

- Mamedaliyev V. M. Ogly (1974), *Kategorii vremeni, litsa i nakloneniya v sovremennom arabском literaturnom yazyke*, Avtoreferat dis. d-ra filol. nauk, Izd-vo Tbilisskogo un-ta, Tbilisi. (In Russian).
- Mel'nikov G. P. (2003), *Sistemnaya tipologiya yazykov: Printsipy. Metody. Modeli*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Rybakov M. A. (2016), "Razvitiye predstavleniy o tipologicheskom skhodstve yazykov: ot mnogomernoy klassifikatsii E. Sepira do sistemnoy tipologii G. P. Mel'nikova", in Valentynova O. I., Denisenko V. N., Preobrazhenskiy S. Yu. and Rybakov M. A., *Sistemnyy vzglyad kak osnova filologicheskoy mysli*, Yazyki slavyanskoy kul'tury, Moscow, pp. 17–136. (In Russian).
- Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar'* (1983), INFRAM, Moscow. (In Russian).
- Starinin V. P. (1963), *Struktura semitskogo slova. Preryvistyye morfemy*, Izdatel'stvo vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).
- Khamray A. A. (2010a), "Prototipy i invarianty v paradigmатике sovremenного arabского literaturnogo yazyka", in *Byulleten' Obshchestva vostokovedov RAN*, Issue 17: Trudy mezhnstitutskoy nauchnoy konferentsii "Vostokovednyye chteniya" 2008, Moskva, 8–10 oktyabrya 2008 g., Moscow, pp. 212–237. (In Russian).
- Khamray O. O. (2010b), *Obmezhennyya struktury arabs'koyi hramatyky*, Kyiv. (In Ukrainian).
- Tsseteteli K. G. (1979), *Siriyskiy yazyk*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Shharandin A. L. (2011), "Invariant i prototip: metodologicheskiy status, kognitivnaya priroda, yazykovaya spetsifika", in *QazUY Habarshysy. Filologiya seriasy*, No. 3 (133), pp. 3–10. (In Russian).
- Yuudakin A. P. (1982), "Leksiko-grammaticheskiye zakonomernosti evolyutsii aktivnogo pri-chastiya", in *Voprosy yazykoznaneya*, No. 2, pp. 59–67. (In Russian).
- Yuushmanov N. V. (1985), *Grammatika literaturnogo arabского yazyka*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Yuushmanov N. V. (1998), "Struktura semitskogo kornya", in *Izbrannyye trudy, Raboty po obshchey fonetike, semitologii i arabской klassicheskoy morfologii*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).
- Aerts D., Broekaert J., Gabora L. and Sozzo S. (2016), "Generalizing Prototype Theory: A Formal Quantum Framework", *Frontiers in Psychology*, 7:418, available at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.00418/full> (accessed March 10, 2020).
- Albright A. (2010), "Base-driven leveling in Yiddish verb paradigms", *Natural Language & Linguistic Theory*, Vol. 28, No. 3, pp. 475–537.
- Benjaballah S. (2000), "The 'negative preterite' in Kabyle Berber", in *Folia Linguistica*, Vol. XXXIV, Issue 3–4, pp. 185–223.
- Comrie Bernard (1985), *Tense*, Cambridge University Press.
- Fox M. J. (2011), "Prototype theory: An alternative concept theory for categorizing sex and gender?", in Smiraglia Richard P. (Ed.), *Proceedings from North American Symposium on Knowledge Organization*, Vol. 3, Toronto, Canada, pp. 151–159.
- Geeraerts D. (2006), *Cognitive Linguistics. Basic Readings*, Mouton de Gruyter, Berlin.
- Grzega J. (2003), "On using (and misusing) prototypes for explanations of lexical changes", in *Word*, Vol. 54, No. 3, pp. 335–357.
- Guerssel M. and Lowenstamm J. (1996), "Ablaut in Classical Arabic measure I active verbal forms", in Lecarme, J., J. Lowenstamm, U. Shlonsky (Eds), *Studies in Afroasiatic grammar*, HAG, The Hague, pp. 123–134.
- Hanson P. (1980), "Are Contexts Semantic Determinants?", *Canadian Journal of Philosophy*, Supplementary Volume VI: New Essays in Philosophy of Language, pp. 161–183.
- Jackendoff R. (1994), *Patterns in the mind. Language and Human Nature*, Basic Books, New York.
- Jansen H. L. (1952), "Was bedeutet die a: i-Opposition der arabischen, hebräischen und syrischen Qal-Formen?", in *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, Bd. XVI, pp. 365–370.
- Perry John R. (2007), "Exaptation from Arabic syntax to Persian lexical Morphology", *Online proceedings of the sixth Mediterranean Morphology Meeting (MMM6)*, Ithaca, 27–30 September 2007, Vol. 6, University of Patras, Patras, pp. 116–122.
- Pulleyblank E. G. (1965), "Close/open ablaut in Sino-Tibetan", in *Lingua*, Vol. 14, pp. 230–240.
- Quine W.O. (1960), *Word and Object*, John Wiley and Sons, New York.

Sapir E. (1929), “A study in phonetic symbolism”, in *Journal of Experimental Psychology*, Vol. 12, Issue 3, pp. 225–239.

Sweetser E. E. (1987), “The definition of ‘lie’: An examination of the folk models underlying a semantic prototype”, in D. Holland & N. Quinn (Eds), *Cultural models in language and thought*, Cambridge University Press, pp. 43–66.

Teeple D. (2007), *Intra-paradigmatic contrast in Arabic verbal morphology*, Linguistics Research Center, Phonology at Santa Cruz, UCSC, Paper 2007-2, available at: <https://escholarship.org/content/qt9342n2v6/qt9342n2v6.pdf?t=lnp01a> (accessed March 10, 2020).

О. О. Хамрай

Детермінантний підхід до опису арабської дієслівної морфології

Термін “інваріант” можна визначити як ознаку або комплекс досліджуваних ознак чи системних об’єктів, що залишаються незмінними при усіх перетвореннях, обумовлених взаємодією вихідної системи з довколишнім середовищем. Прототип – це еталонний репрезентант значення, а категорії виступають у “найкращих прикладах”, а прототипний підхід, можливо, притаманний людському мисленню взагалі. Пов’язати поняття інваріанта й прототипу одне з одним з метою їхнього використання в описі граматичних явищ можна за допомогою поняття семантичної детермінанти, яку ми визначаємо як панівну ознаку, якість або властивість граматичного явища, що дає змогу виокремити базове протиставлення семантики граматичних форм.

Під інваріантом граматичного значення ми розуміємо певну характеристику об’єкта, базуючись на якій можна об’єднати певну кількість граматичних форм у межах одного таксономічного класу, а під прототипом – певне значення граматичної форми, яке можна прийняти за стандартне для тієї чи іншої граматичної категорії.

Як приклад можна навести наявне в арабській мові чергування *a~i/u*, яке, вочевидь, відбувалося на давніх етапах розвитку афразійської макросім’ї, зустрічається в багатьох мовах інших сімей і може бути пов’язане з архаїчними рисами граматичної системи. Наприклад, протиставлення типу *fa’ala/fu’ila* відповідатиме базовій семантичній детермінанті акузативно-номінативної арабської мови, передаючи категорію стану дієслова, при цьому відповідний інваріант можна визначити через опозицію “інтравертність / екстравертність”, а прототип є базовим для оформлення категорії стану дієслова. Але якщо протиставлення, яке співвідноситься з тим самим інваріантом, неможливо співвіднести з прототипами, “стандартними” для граматичних категорій, представлених у сучасній арабській мові, як, наприклад, у разі опозиції *fa’ala/fa’ila* (*fa’ala/fa’ula*), то можна припустити, що відповідні прототипи існували на попередніх етапах розвитку граматичної системи й визначалися іншими семантичними детермінантами.

Зважаючи на те, що ці явища можуть визначитися в контексті різних підсистем мови, їхнє дослідження в межах однієї граматичної категорії може становити певні труднощі, як у разі вищенаведеної вокалічної альтернативі. Натомість запропонований структурований підхід до аналізу її граматичного значення дає можливість побачити імовірні причини сучасного стану його реалізації в мові.

Ключові слова: арабська мова, арабська дієслівна морфологія, аблаутне чергування, інваріанти й прототипи граматичного значення, семантичні детермінанти

А. А. Хамрай

Детермінантний підхід к опису арабської глагольної морфології

Термін “инвариант” можно определить как признак либо совокупность исследуемых признаков или системных объектов, остающихся неизменными при всех преобразованиях, обусловленных взаимодействием исходной системы с окружающей средой. Прототип – это эталонный репрезентант значения, а категории выступают в “наилучших примерах”, а прототипическое мышление, возможно, присуще человеческому мышлению вообще. Связать понятия инварианта и прототипа между собой с целью их использования в описании грамматических явлений можно с помощью понятия семантической детерминанты, которую мы определяем как доминирующий признак, качество или свойство грамматического значения, позволяющие выделить базовое противопоставление грамматических форм.

Под инвариантом грамматического значения мы понимаем некоторую характеристику объекта, основываясь на которой можно объединить определенное количество грамматических форм в пределах одного таксономического класса, а под прототипом – некоторое значение грамматической формы, которое можно принять в качестве стандартного для той или иной грамматической категории.

В качестве примера можно привести имеющее место в арабском языке чередование *a~i/u*, которое, очевидно, происходило на давних этапах развития афразийской макросемьи, встречается во многих языках и может быть связано с архаичными чертами грамматической системы языка.

Например, оппозиция типа *fa'ala/fu'ila* будет соответствовать базовой семантической детерминанте аккузативно-номинативного арабского языка, передавая категорию залога, при этом соответствующий инвариант можно определить через оппозицию “экстравертность / интравертность”, а прототип является базовым для оформления категории залога. Но если оппозицию, соотносимую с тем же инвариантом, невозможно соотнести с прототипами, “стандартными” для грамматических категорий, представленных в современном арабском языке, как, например, в случае оппозиции *fa'ala/fa'ila (fa'ala/fa'ula)*, то можно предположить, что соответствующие прототипы имели место на предыдущих этапах развития грамматической системы и определялись иными семантическими детерминантами.

Принимая во внимание то, что указанные явления могут определяться в контексте различных подсистем языка, их исследование в пределах одной грамматической категории может представлять определенные трудности, как в случае вышеприведенной вокалической альтернации. Вместе с тем предложенный автором структурированный подход к изучению ее грамматического значения предоставляет возможность увидеть вероятные причины современного состояния его реализации в современном языке.

Ключевые слова: арабский язык, арабская глагольная морфология, аблаутное чередование, инварианты и прототипы грамматического значения, семантические детерминанты

Статья надійшла до редакції 21.03.2020